

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ТРЕНІНГОВИХ ПРОГРАМ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

Ю. І. БЕЦ

Розвиток державності України, розширення соціально-економічних зв'язків нашої країни та формування міжнародних відносин обумовлюють необхідність визначення ефективних шляхів для освітнього процесу щодо підготовки майбутніх фахівців, які спроможні ефективно працювати у державних структурах з охорони кордону. В умовах конкуренції на ринку праці сучасний офіцер-прикордонник повинен мати високий рівень теоретичних знань, а також володіти вміннями творчо застосовувати здобуті знання у практичній діяльності та самостійно розв'язувати будь-яку професійну проблему. У структурі сучасної Державної прикордонної служби України – правоохоронного органу спеціального призначення – офіцер є визначальною фігурою, від рівня сформованості професійних якостей якого залежить надійність охорони державного кордону.

На сьогодні у системі підготовки офіцерів Державної прикордонної служби України набуто значного досвіду, проте ведеться пошук нових підходів до їхньої професійної підготовки. Позитивну роль у розв'язанні завдань формування національної свідомості відіграють так звані активні методи групової роботи, зокрема психолого-педагогічний тренінг як свідомо активізація навчально-виховних процесів у групі.

Отже мета нашої статті: на основі наукових розробок фахівців розглянути можливості психолого-педагогічного тренінгу у формуванні національної свідомості курсантів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. Завдання: обґрунтувати поняття психолого-педагогічного тренінгу та розробити авторську програму психолого-педагогічних впливів.

Як стверджують науковці, одним із найбільш перспективних напрямків організації навчально-виховного процесу у вищій школі є використання викладачами інтерактивних педагогічних технологій, які ґрунтуються на інтенсивному підході, мають практичну спрямованість, виховують у майбутніх фахівців спрямованість на самопізнання. Насамперед, коротко розглянемо основні підходи педагогів до трактування наукової категорії «тренінг». Зазначимо, що сам термін «тренінг» (*train*) англійського походження, що має ряд значень, а саме: тренування, навчання, виховання, підготовка. У педагогічному словнику [1] наукова дефініція «тренінг» розглядається як форма інтерактивного навчання, метою якого є розвиток міжособистісної та професійної поведінки. Ми вважаємо, що психолого-педагогічний тренінг – це засіб активного впливу, спрямований на розвиток теоретичних знань, соціальних установок, навичок і досвіду у певній галузі. Доцільність застосування тренінгу полягає у практичній цінності, тому що він включає не тільки теоретичні положення, а й практичні вправи, що сприяють розвиткові здібностей, формуванню вмінь та навичок.

Протягом останніх років з'явилося багато досліджень, присвячених розробці тренінгових занять (А. Прутченков, Є. Сидоренко, А. Ситніков, М. Смульсон); використанню тренінгових технологій у навчально-виховному процесі (С. Макшанов, А. Панфилова, С. Харін). На основі аналізу наукової літератури ми дійшли висновку, що під психолого-педагогічним тренінгом слід розуміти цілісну циклічну організацію особливих занять, що об'єднані однією структурою та спрямовані на всебічний аналіз конкретних проблемних виховних ситуацій у системі «викладач-курсант».

У процесі розробки тренінгової програми ми враховували: принцип розвитку здібностей курсантів у діяльності, якісного впливу групового навчання на формування навичок особистості необхідності посиленого тренування вміння з метою його закріплення. Складаючи програму, ми зважали на загальну мету тренінгу: розвиток національної свідомості; формування активної громадянської позиції; розвиток здатності викликати значні зміни в своєму житті та житті навколишніх людей; розвиток здатності адекватного й найбільш повного пізнання себе й інших; корекція особистісних якостей та вмінь.

Перед фахівцем, який реалізовує тренінгові заняття, стоїть завдання такої організації діяльності курсантів, щоб у повній мірі були досягнуті найважливіші цілі. Отже, до основних цілей, які ми ставили перед собою при організації психолого-педагогічного тренінгу, віднесено:

- сенсифікацію навичок сприйняття;
- поглиблення відповідальності за самого себе;

руйнування рольових стереотипів та відкрите висловлювання почуттів;
усвідомлення власних мотивів діяльності;
адекватне сприймання себе та інших учасників тренінгу;
активний контакт і співробітництво з іншими членами групи;
міжособистісну відкритість.

Отже, сенсибілізація (від лат. *sensibilis* – чутливий) навичок сприйняття передбачає прагнення кожного курсанта сприймати власні уявлення, думки, ідеї, що дає можливість розвивати відкритість почуттів. На основі сенсибілізації можна досягти більш точного розуміння «свого власного «Я» та «Я» інших». Поглиблення відповідальності за самого себе передбачає розвиток в учасників тренінгової групи готовності до відповідальності за власну діяльність у тій чи іншій ігровій ситуації на основі свободи вибору. Кожен учасник може змінити свою поведінку і навіть власні національні цінності у ході тренінгу тоді, коли буде до цього готовий. Ми ставили завдання, щоб в умовах тренінгу майбутні офіцери відмовилися від застарілих і обмежувальних поведінкових стандартів та стереотипів на користь інноваційного підходу до спілкування «без штампів та стереотипів», а також запропонували власне творче вирішення стандартних ситуацій, що вирішуються у процесі тренінгу.

В результаті проведення тренінгу в учасників з'являється реальна можливість здійснити зміни своєї поведінки на основі самоаналізу та самовдосконалення. Виконання відповідних вправ дозволяє курсантам проаналізувати та переглянути власні уявлення та ціннісні орієнтації, допомагає зробити найбільш оптимальний вибір доцільних життєвих установок для майбутньої професійної діяльності. У ході тренінгу відбувається суттєва переоцінка цінностей, змінюється ставлення як до самого себе, так і до оточуючих людей. Курсанти мали можливість дати самим собі відповідь на запитання «Які національні цінності я буду реалізовувати у житті та кар'єрі?». Адекватне сприймання себе та інших учасників тренінгу передбачає розвиток самоповаги, усвідомлення різниці між ідеальним та реальним уявленням про себе. Такий підхід дав можливість майбутнім офіцерам виявити власну самобутність і творчість, що суттєво сприятиме прогресивним змінам у процесі формування національної свідомості. Під час тренінгу у курсантів формується повага і толерантність до почуттів, думок та стилю життя своїх колег. Активний контакт і співробітництво з іншими членами групи мав на меті розвиток особистісної автономії та сприяв формуванню у курсантів почуття відповідальності за самого себе, а також усвідомленню того, що кожен може у повній мірі реалізувати себе лише в контакті з іншими членами групи. Міжособистісна відкритість виступала однією із найбільш актуальних цілей групової роботи під час проведення тренінгів. Проведені бесіди та анкетування із курсантами дають підстави стверджувати, що після тренінгів вони почали спілкуватися більш відкрито, уміють знаходити нестандартні ідеї та підходи до вирішення проблемних ситуацій, більш реально й самокритично усвідомлюють свої уявлення про себе як про громадянина України та власні національні цінності.

Під час проведення тренінгів передбачалося розв'язання таких завдань:
сприяти розвитку всіх компонентів національної свідомості;
формувати патріотичні почуття;
підвищувати сформованість позитивних рис українського національного характеру;
оволодівати національними цінностями;
формувати адекватну національну ідентичність.

Ми пересвідчилися, що результативність тренінгу багато в чому залежить від того, наскільки ретельно і продумано ведеться попередня підготовка до нього. При виборі методичних прийомів організації психолого-педагогічних вправ ми спиралися на роботи Л. Петровської [2] та Є. Сидоренка [3], де виділяються такі базові методи, як групова дискусія і ситуативно-рольові ігри. Тому при проведенні тренінгу використовували психогімнастичні, психотехнічні вправи, дискусії та ігри, що спрямовані на розвиток національної свідомості та емпатії, регуляції емоційно-вольової сфери, позитивних емоцій, формування навичок ефективного спілкування. Окрім зазначених методів, ми використовували такі методи, як розгляд реальних проблемних ситуацій учасників тренінгу, аналіз власного життєвого досвіду, обговорення поданої інформації. Такий підхід значно розширив досвід учасників, дозволив модифікувати їхні установки та переконання.

Основним змістом комунікації у групі тренінгу є сфера мотивів людини, коло її потреб. Завдяки колективному обговоренню, самоаналізу в учасників з'явилася можливість усвідомити справжній сенс своїх дій, проаналізувати власні переживання, суб'єктивні уявлення. Ефективність такого процесу забезпечується груповим феноменом. Перш за все, це можливість отримати зворотний зв'язок і

підтримку від однокурсників, котрі мають спільні проблеми і переживання. У такій групі курсанти відчують себе прийнятими й активно сприймають інших, користуються довір'ям групи і довіряють самі. Результати досліджень багатьох авторів доводять, що навчання у подібних групах сприяє зміні життєвої позиції, установок, розвитку сенситивності, самосвідомості, підвищенню соціально-психологічної компетентності. Отже, відчуваючи підтримку, контроль, учасник тренінгу отримує можливість оволодіти для себе найбільш оптимальним стилем поведінки серед різних партнерів.

Залежно від виду й специфіки тренінгових вправ учасники працювали парами, підгрупами або в колі. Під час тренінгу відбувався обмін інформацією, досвідом між його учасниками; суб'єкт займав активну позицію стосовно своїх знань, умінь, навичок. Тренінговий процес складається із циклів, що повторюються, кожен з яких містить у собі три фази: діагностичну, в ній учасники вивчають чергову ситуацію і породжують проблему; конструктивну, де члени групи шукають новий спосіб поведінки у цій ситуації, використовуючи групову дискусію, рольову гру, спонтанний діалог; а також рефлексивну, де дослідження своєї пошуково-перетворюючої активності дозволяє учасникам усвідомити її структуру і особливості.

Робота тренінгової групи відрізняється низкою специфічних правил, чітке дотримання яких є обов'язковою запорукою успішності роботи групи. По-перше, це правило активності. Учасник тренінгових занять постійно бере участь у розігруванні певної ситуації, виконанні вправи, спостерігає за поведінкою інших учасників, у будь-який момент може бути запрошений до певних дій, що відбуваються в групі. Одночасно брати участь у тренінгу і спостерігати за тим, що відбувається в групі, для учасників є одним із найважчих завдань. Ефективними у досягненні мети тренінгу через усвідомлення, апробацію й тренування прийомів, способів поведінки, ідей є ті ситуації і вправи, що дають можливість брати активну участь усім членам групи одночасно. По-друге, правило дослідницької творчої позиції. Під час тренінгу курсанти усвідомлюють національні ідеї, особисті ресурси та можливості. Отже, у програмі тренінгових занять мають бути такі ситуації, що дали б можливість членам групи усвідомити, випробувати і тренувати нові способи поведінки. По-третє, правила об'єктивізації (усвідомлення) власної поведінки. Універсальним засобом об'єктивізації поведінки є зворотний зв'язок. Правило конфіденційності зводиться до рекомендації не афішувати стороннім зміст спілкування, що розвивається у процесі роботи. Це сприяє створенню атмосфери довіри, запобігає можливим моральним збиткам, а накопичений досвід стає надбанням групи.

У роботі тренінгової групи завжди наявні два плани: змістовий і особистісний. Змістовий план відповідає основній меті тренінгу. Він змінюється залежно від того, що є об'єктом впливу: установки, вміння, когнітивні структури, а також – від програми тренінгу. Особистісний план – це групова атмосфера, на фоні якої розгортаються події змістового плану, а також стан кожного учасника зокрема (у деяких видах тренінгу ці стани і стосунки учасників стають змістом роботи групи).

Нами був складений орієнтовний зміст конкретних психолого-педагогічних впливів, спрямованих на розвиток національної свідомості курсантів НАДПСУ.

Теоретичну основу тренінгової програми складала концепція індивідуального стилю саморегуляції особистості, розроблена В. Моросановою [4]. Стиль, стильові особливості поведінки і діяльності особистості виявляються, на погляд В. Моросанової, у тому, як людина планує, програмує, зважає на умови, оцінює і змінює свою поведінку. Відповідно до цього, основними ланками системи саморегуляції виступають планування, програмування, моделювання й оцінювання результатів.

Формування здатності курсантів до саморегуляції відбувалося на основі реалізації під час тренінгової програми ділових ігор. Гра має суттєве значення для творчого розвитку особистості, бо вона виступає способом групового дослідження існуючої дійсності в контексті особистісних інтересів. Ми використовували пораду науковців стосовно того, що ігри привабливі лише тоді, коли значущі для особистості. Виходячи з цього, ми розробили ділові ігри, характерними ознаками яких є:

- соціальнозначущий вид діяльності (виключалася пасивна позиція);
- суб'єктивна діяльність учасників (кожен курсант мав можливість виявити індивідуальні якості та власне «Я» в ігровій ситуації та у міжособистісних відносинах);
- специфічна форма організації «внутрішнього життя під час гри» (у процесі гри відпрацьовувалися певні форми поведінки, які очікуються від офіцера-прикордонника як громадянина із високим рівнем національної свідомості).

Навчально-виховні ділові ігри проводилися за такими етапами: підготовка учасників гри; вивчення ситуації, яку слід розглянути, опрацювання інструкцій та інших додаткових матеріалів; безпосереднє проведення гри; аналіз, обговорення та оцінка її результатів.

На початку гри учасникам роз'яснювалася мета, завдання її, вихідна ситуація, що склалася. Із метою підвищення ефективності гри перед її початком повідомлялося стисле теоретичне обґрунтування очікуваних результатів гри. Безпосередньо процес проведення гри відбувався згідно з визначеними завданнями, на основі розробленого сценарію, що імітує реальну взаємодію між певними структурними підрозділами і визначається схемою їх взаємодії.

На останньому етапі ділової гри обов'язково здійснювався обмін думками, дискутування, захист та відстоювання курсантами прийнятих рішень, позицій та висновків. Форми підбиття підсумків гри були різні, проте обов'язковим елементом виступав аналіз і оцінка дій учасників та обґрунтування отриманого результату. До оцінювання діяльності учасників гри ми підходили комплексно, тобто не обмежувалися лише одним критерієм. Крім головних чинників (часу, витраченого на виконання завдання, і якості виконаної роботи), ми враховували правильність виконання ролі та ефективність взаємодії між учасниками, глибину знань, активну участь в обговоренні дій інших учасників гри й ін.

Під час організації тренінгу було використано комплекс навчально-виховних ситуацій (ситуації-проблеми, ситуації-ілюстрації, ситуації-вправи, ситуації-оцінки).

Ситуації-проблеми використовувалися з метою формування у курсантів здатності до планування на основі складання ними планів власної поведінки і дій у майбутніх ситуаціях, пов'язаних із розв'язанням навчальних завдань як у щоденній практиці несення служби, так і у ситуаціях удосконалення своєї професійної підготовки. Ці ситуації спрямовувалися на розвиток у майбутніх офіцерів готовності до екстрених дій (пильність) у разі виникнення нештатних (несподіваних, неочікуваних) ситуацій, у поточних ситуаціях виконання загальновійськових обов'язків, а також навчально-професійних завдань. Ці ситуації були спрямовані на розвиток самостійного планування поведінки і дій, відповідно до поставленої мети (цілепокладання).

Ситуації-ілюстрації передбачали розвиток у курсантів здатності до модифікації своєї поведінки і діяльності в разі зміни ситуації. На основі цих ситуацій курсанти вчилися вносити адекватні зміни. Ми очікували, що на основі таких ситуацій у курсантів буде розвиватися друга ланка системи саморегуляції, а саме – моделювання поведінки та діяльності.

Ситуації-вправи розвивали у курсантів здатність до програмування діяльності. Конкретні вправи спрямовувалися на складання курсантами способів (варіантів) розв'язання нештатних (незвичайних) ситуацій, можливих дій у разі зміни вимог до діяльності, а також у випадку отримання неуспішного (очікуваного) результату. У результаті застосування таких вправ передбачалося досягти у майбутніх офіцерів здатності до гнучкої поведінки, рефлексивного ставлення до змісту і засобів власної діяльності; у кінцевому рахунку – до формування здатності (потреби) у постійній свідомій відповідальності за власні вчинки.

Ситуації-оцінювання полягали у формуванні критичності власних дій, самостійності, відповідності зовнішнім вимогам і власним можливостям, здатності до адекватного оцінювання результатів діяльності, засобів, що використовувалися.

Тренінгова програма передбачала 10 занять, кожне із яких тривало до 1,5-2 год. Програма базувалася на наукових розробках В. Борисова [5], Т. Вольфовської [6], Д. Романовської [7], Г. Щербанової [8].

Запропонований комплекс тренінгових занять був побудований таким чином, щоб на 1-2-му занятті відбувся етап входження в контакт учасників групи. Їхня поведінка мала у цей час яскраво виражений характер первинної орієнтації. Ми спостерігали активні спроби курсантів вступити у взаємодію з колегами на ґрунті перших вражень та емоцій. Домінантна роль належала стосункам, які можна охарактеризувати як «вимушена люб'язність».

На 3–5-му заняттях відбувався етап «творчого конструювання», ми спостерігали, як рольові ігри, методики та ситуації захоплювали майбутніх офіцерів, давали їм можливість опанувати нові способи поведінки, корегувати власні погляди та поведінкові стереотипи. У процесі виконання завдань відбувався процес рольової диференціації, з'являлися мікрогрупи за інтересами і спільними переконаннями. У роботі з групою ми підтримували атмосферу творчості та прагнули залучити всіх курсантів до активної роботи під час тренінгових занять.

На 6–8-му заняттях відбувається етап «емоційного співпереживання». Учасники підходять до кульмінаційного моменту – особистісного вдосконалення, саморозкриття. На цей момент ми намагалися створити всі необхідні умови, щоб процес формування національної свідомості проходив у комфортній психологічній атмосфері і був би максимально продуктивним для кожного з учасників тренінгової програми.

На 8–10-му заняттях, тобто на завершальному етапі психолого-педагогічних впливів, відбувається етап закріплення й усвідомлення отриманих знань та набутих умінь. Ми прагнули, щоб процес усвідомлення і аналізу виконаної роботи був глибоким і емоційно забарвленим. Такий підхід сприяв максимальному підвищенню рівня сформованості національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників.

Наші дослідження показали, що доцільність застосування комплексу психолого-педагогічних впливів на особистість майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України не викликає сумнівів. Упровадження наукових розробок щодо тренінгового процесу призводить до очікуваних позитивних змін усіх компонентів та показників національної свідомості особистості, а практична необхідність і суттєвий позитивний ефект дали нам змогу розробити авторську програму психолого-педагогічних впливів, побудовану за аналогією до тренінгової програми. Таким чином, у даній статті нами подано зміст та методичку організації дослідно-експериментальних заходів із формування у майбутніх офіцерів-прикордонників національної свідомості.

Перспективи подальших розвідок будуть спрямовані у площину аналізу отриманих результатів та визначення реальних заходів щодо покращення процесу формування зазначеної категорії, а також будуть висвітлені результати формувального експерименту із формування національної свідомості майбутніх офіцерів-прикордонників.

Список використаної літератури

1. Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике / Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. – М. : Март, 2005. – 659 с.
2. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Петровская Л. А. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 168 с.
3. Сидоренко Е. В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату / Сидоренко Е. В. – Спб. : Речь, 2007. – 336 с.
4. Моросанова В. И. Стилевые особенности саморегулирования личности / В. И Моросанова // Вопр. психологии. – 1991. – № 1. – С. 121–127.
5. Борисов В. В. Теоретико-методологічні основи формування національної самосвідомості : Монографія / В. В. Борисов – Краматорськ. – 2003. – 518 с.
6. Вольфовська Т. О. Становлення інтерактивних умінь як психологічна проблема інтеграції особистості в суспільне життя / Т. О. Вольфовська // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4. – С. 64–74.
7. Романовська Д. Д. Як зняти емоційне напруження, або що таке релаксація? / Д. Д. Романовська // Практ. психологія та соц. робота. – 2002. – № 2. – С. 34–37.
8. Щербанова Г. С. Практичний курс «Сприяння своєму розвитку» / Г. С. Щербанова // Практ. психологія та соц. робота. – 1999. – № 2-3 – С. 16–19.